

УДК 37.015.3-159.922.8

Наталія Яни,

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри
соціальної педагогіки та освіти дорослих ДВНЗ
«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди»;

Надія Підгорна

учитель-методист Тальнівської ЗОШ I-III ст. № 2
Черкаської області

САМОВИХОВАННЯ ЯК ЗАСІБ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

Стаття присвячена проблемі профілактики девіантної поведінки підлітків. У ході дослідження висвітлено вікові особливості підлітків та з'ясовано специфіку самовиховання в цьому віці. Доведено, що одним із засобів попередження девіантної поведінки є організація науково обґрунтованої роботи з формування в підлітків здатності до самовиховання. Установлено, що процес самовиховання в підлітковому віці потребує кваліфікованого педагогічного керівництва.

Ключові слова: *девіантна поведінка підлітків, педагогічне керівництво самовихованням, підлітковий вік, профілактика девіантної поведінки підлітків, самовиховання, самооцінка, самопізнання, саморегуляція.*

Статья посвящена проблеме профилактики девиантного поведения подростков. В ходе исследования освещены возрастные особенности подростков и выяснено специфику самовоспитания в этом возрасте. Доказано, что одним из средств предупреждения девиантного поведения является организация научно обоснованной работы по формированию у подростков способности к самовоспитанию. Установлено, что процесс самовоспитания в подростковом возрасте требует квалифицированного педагогического руководства.

Ключевые слова: *девиантное поведение подростков, педагогическое руководство самовоспитанием, подростковый возраст, профилактика девиантного поведения подростков, самовоспитание, самооценка, самопознание, саморегуляция.*

The article deals with the problem of prevention of deviant behavior of adolescents. The aim of the article is the disclosure of the nature and characteristics of self-education as a means of prevention of deviant behavior among adolescents. The study highlights the age characteristics of adolescents and found self-education specifics at this age. Proved that one means of preventing deviant behavior is a science-based organization working to build a

teen's ability to self-education. Namely, the self-education activates all types of teenager's activity and encourages identify meeting efforts in relation to the studies, education and development, helps better to understand itself, estimate the possibilities, overcome bad habits, learn the rules and regulations of life, directing at independent and informed choice of the future life. It's established, that efficiency of work organization with self-education of teenagers depends on system, structure and qualified teacher leadership.

Key words: *deviant behavior of adolescents, teacher guidance of self-education, adolescence, prevention of deviant behavior among adolescents, self-education, self esteem, self-consciousness, self-regulation.*

Постановка проблеми. Динамізм соціальних процесів, що відбуваються в сучасній Україні, кризова ситуація в багатьох сферах суспільного життя неминуче призводять до поширення девіантних форм поведінки. Девіантна поведінка – це система вчинків або вчинки, що суперечать прийнятим у суспільстві моральним чи правовим нормам. Початкові форми девіантної поведінки нерідко виявляються в дитячому або підлітковому віці. Це пояснюється як соціальним статусом дитини, так і специфікою її вікового розвитку. Порушення норм і правил неповнолітніми здебільшого не становлять значної суспільної небезпеки, оскільки характеризуються примітивністю способів вчинення, мають виражену дитячу мотивацію. Але ці порушення надзвичайно небезпечні тим, що в разі відсутності своєчасної реакції на них з боку батьків, учителів, громадськості, правоохоронних органів, соціальних служб можуть набувати більш серйозного і систематичного характеру, сприяти поглибленню соціальної деформації особистості. Підтвердженням цьому є матеріали статистичних установ різного рівня, які свідчать про суттєве зростання підліткової злочинності, наркотизації, алкоголізації, суїцидальної поведінки. Саме тому перед науковцями й практиками постає нагальна потреба в діагностуванні соціальних відхилень в поведінці підлітків та розробці ефективних методик соціального впливу на дітей, які мають схильність до девіантної поведінки, визначенні шляхів удосконалення сімейного й шкільного виховання, виробленні рекомендацій із профілактики підліткових девіацій.

Очевидно, що пріоритетними у вирішенні проблеми девіантної поведінки підростаючого покоління мають стати профілактичні заходи, спрямовані на запобігання виникненню, поширенню чи загостренню негативних соціальних явищ та їх небезпечним наслідкам. На нашу думку, ефективна профілактика девіантної поведінки повинна відбуватися на основі організації науково обґрунтованої роботи з формування в підлітків здатності до самовиховання. Адже людині, яка здатна себе формувати, легше долати труднощі як соціального, так і особистого характеру, протистояти негативним впливам та регулювати свою поведінку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концептуальні підходи до визначення сутності підліткових девіацій висвітлено в працях Г. Аванесова, С. Бадмаєва, Я. Гілінського, Е. Дюркгейма, О. Змановської, А. Кравченка, В. Кудрявцева, І. Кона, Н. Смелзера та ін. Особлива увага в наукових дослідженнях приділяється проблемі попередження та корекції відхилень у поведінці (Б. Алмазов, О. Бовть, Л. Грищенко, В. Ілійчук, Д. Колесов, Л. Орбан-Лембрик, Г. Пономаренко, М. Садовський, П. Сидоров, В. Хомік та ін.). Питанням профілактики девіантної поведінки підлітків присвячені праці таких учених, як М. Гінзбург, Г. Грибанова, І. Козубовська, Т. Колесіна, К. Лебединська, Н. Максимова, В. Оржеховська, Л. Осьмак, І. Павлов, Ф. Патакі, О. Пилипенко, Е. Погребняк, М. Райська та ін.

Проблеми методології і теорії самовиховання, його взаємозв'язку з вихованням розглядали А. Арет, В. Галузинський, І. Донцов, О. Ковальов, І. Кон, О. Кочетов, Л. Рувинський та ін. Різним аспектам самовиховання в підлітковому віці присвячені праці Р. Тариф'янова, С. Єлканова, А. Колдунова, М. Тайчинова та ін. Актуальність порушеної проблеми підтверджують праці сучасних педагогів І. Бежа, С. Грищенко, С. Карпенчук, В. Оржеховської, В. Поліщук та ін. Окремі питання теоретико-методичного характеру були предметом дисертаційних розробок Н. Антонюк, Є. Бикової, О. Гальонки, І. Грішай, Л. Єфимової, М. Чепіль та ін.

Утім у наукових працях недостатньо розкрито роль самовиховання в попередженні девіантної поведінки підлітків, що з огляду на актуальність означеної проблеми зумовлює доцільність її вивчення.

Мета статті – розкрити сутність та особливості самовиховання як засобу профілактики девіантної поведінки підлітків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Самовиховання як явище завжди цікавило і продовжує цікавити психологів, філософів, педагогів. У найзагальнішому визначенні самовиховання – це певний тип ставлення, дій щодо самого себе і власного майбутнього з точки зору відповідності певним моральним нормам [1, с. 26]. На педагогічному рівні аналізу самовиховання розуміється як самозміна, саморозвиток людини. Так О. Кочетов пов'язує самовиховання зі свідомою і керованою особистістю діяльністю із саморозвитку, у якому згідно з вимогами суспільства, цілями й інтересами самої людини формуються запроектовані ним сили і здібності людини [4, с. 136]. Учений зазначає, що самовиховання закріплює й поглиблює результати виховання, продовжує і завершує зусилля вчителів та батьків, воно є умовою ствердження в житті, фундаментом успіху в будь-якій справі, шляхом до визнання суспільством [5, с. 40].

Як процес самозміни самовиховання передбачає свідоме перетворення особистістю самої себе, своїх тілесних, душевних сил і властивостей, соціальних якостей. При цьому необхідні активні дії, віра в свої сили, вміння концентруватися, тверда впевненість у досягненні успіху [2, с. 47].

Досліджуючи самовиховання, науковці зазначають, що головними його компонентами є самопізнання, самоствалення та саморегуляція, а метою – самовдосконалення. Виникаючи як результат та наслідок виховання, самовиховання розвивається та функціонує за своїми внутрішніми правилами, згідно з якими особистість визначає певні цілі, ідеали відповідно до суспільних і своїх власних критеріїв, розробляє програму роботи над собою, обирає методи і засоби досягнення бажаних результатів, здійснює самоконтроль за процесом самовиховання, вносить необхідні корективи [1–2].

Слід підкреслити, що самовиховання може охоплювати різні сфери людського розвитку й діяльності. Воно може виступати у формі морального або фізичного самовиховання, емоційно-вольового або інтелектуального, естетичного або трудового. Людина виховує в собі ті чи інші властивості залежно від своїх планів, життєвої спрямованості або поставленої мети [2, с. 17–18].

Потреба в самовихованні та можливість його реального здійснення виникають на певному рівні розвитку особистості. За даними досліджень О. Бодальова, О. Ковальова, І. Донцова, А. Арет, В. Оржеховської, Т. Хілько та ін. такий рівень властивий підлітковому віку. У фізіологічному плані межі підліткового віку приблизно збігаються з навчанням дітей у 5–9, 10 класах загальноосвітньої школи й охоплюють вік від 11–12 до 14–15 років. Основний зміст і специфічна відмінність підліткового віку полягає в переході від дитинства до дорослості в усіх напрямках розвитку дитини. Важливість цього віку в онтогенезі визначається тим, що в ньому закладається загальний напрям формування моральних і соціальних настанов особистості [7, с. 12–13].

Науковці зазначають, що підлітковий вік є сензитивним для розвитку самосвідомості особистості. У підлітків виникає інтерес до себе, якостей своєї особистості, потреба оцінити, порівняти себе з іншими, розібратися у своїх почуттях і переживаннях. На основі розвитку самосвідомості, зростання вимог до себе, нового становища серед ровесників і старших у них з'являється прагнення до самовиховання, яке актуалізується в процесі роботи над собою [8, с. 148].

Водночас у науковій літературі підлітковий вік згадується як важкий і суперечливий. Особливо це стосується його перших етапів, коли відбувається процес статевого дозрівання і пов'язана з цим перебудова гормональної системи організму. За даними медико-психологічних досліджень, результатом впливу гормонів ендокринних залоз на нервову систему в цей часовий проміжок є порушення рівноваги між процесами збудження й гальмування, що знаходить свій вияв у підвищеній збудливості підлітка, його емоційній неврівноваженості, уразливості, швидкій зміні настрою, втомлюваності [3, с. 677]. Цьому віку притаманні порівняно невисокий рівень інтелектуального розвитку, особистісна незрілість, залежність від вимог групи і прийнятих у ній ціннісних

орієнтацій, наявність проблем у взаємодії з дорослими. Соціально-психологічні особливості перехідного віку накладають свій відбиток на поведінку підлітків, створюють своєрідні вікові моделі поведінки, формують специфічно підліткові поведінкові реакції на взаємодію з оточуючим світом, які є основою для формування більш стійких за своєю природою девіантних форм поведінки [7, с. 148].

Відомий український педагог В. Сухомлинський зазначає, що в цей період бурхливого розвитку, яким характеризується підлітковий вік, перед вихователем постає багато труднощів. Подолання їх дає змогу злиття виховання із самовихованням [9, с. 239]. Учений стверджує, що «...підліток стає справжньою людиною лише тоді, коли він уміє пильно вдивлятися не тільки в навколишній світ, а й у самого себе, коли він прагне пізнати не тільки речі і явища навколо себе, а й свій внутрішній світ, коли сили його душі спрямовані на те, щоб зробити самого себе кращим, досконалішим. Ідеться про самовиховання у всіх сферах духовного життя» [9, с. 229].

Проте самовиховання – це складний і тривалий процес, який вимагає підготовки, усвідомлення його сутності, умов, етапів, оволодіння відповідними методами. Передусім підлітки повинні пізнати психологію власної особистості, навчитися використовувати методи самопізнання (самопостереження, самоаналіз, самокритику). Через самопізнання підліток приходять до певного знання про самого себе як суб'єкта, що відрізняється від інших. Ці знання входять у зміст самосвідомості, є її серцевиною. Знання власної особистості є необхідною умовою пізнання сенсу життя, розуміння складних світоглядних проблем [1].

Знання про себе, поєднане з певним ставленням до себе, становить самооцінку особистості. Головна функція самооцінки полягає в регулюванні поведінки у сфері міжособистісних стосунків. Від самооцінки залежать вимогливість людини до себе, її ставлення до успіхів і невдач, результати діяльності та подальший розвиток. Учені зазначають, що самооцінка є своєрідним механізмом саморегуляції особистості. На ній засновані самоконтроль, самокоригування, самовладання, самокритичність, самовдосконалення особистості. Для підлітків, у яких часто спостерігається завищена або занижена самооцінка, процес формування адекватної самооцінки є особливо важливим. Знаючи тип самооцінки, підліток зможе певною мірою нею регулювати [1; 3].

Науковці підкреслюють, що провідною в самовиховуючому процесі є вольова сфера, яка забезпечує саморегуляцію внутрішнього світу людини згідно з оточуючою дійсністю. У процесі самовиховання підлітки оволодівають методами саморегуляції (самопідбадьорення, самопереконавання, самонаказ, самонавіювання, самоконтроль), розвивають вольові якості – витримку, організованість, уміння долати свої безпосередні, хвилинні бажання тощо. Сформованість вольових якостей допомагають їм відстоювати власні переконання і реалізовувати плани, впливати на свій

спосіб життя, незважаючи на труднощі і перепони, домагатися здійснення поставлених цілей [1–3].

Аналізуючи специфіку самовиховання підлітків, науковці виділяють чотири етапи цього процесу. Перший етап передбачає усвідомлення підлітками необхідності роботи над собою. Воно виникає в результаті вивчення власної особистості, виділення позитивних якостей як головних, та негативних проявів, які необхідно подолати. Чим об'єктивніше учні оцінять свої якості, тим ефективніше відбуватиметься процес самовиховання. На цьому етапі в підлітків формуються об'єктивна самооцінка, спонукальні мотиви, свідоме ставлення до самовиховання.

На другому етапі відбувається постановка мети самовиховання і розробка програми роботи над собою. При цьому підліток аналізує й порівнює своє «Я» в теперішньому, «Я», яким його хочуть бачити інші, і «Я», яким уявляє себе в майбутньому. На основі такого аналізу формується ідеал, до якого слід прагнути, виробляється стійке бажання наслідувати його. У програмі самовиховання зазначається, що і на якому етапі, у якій послідовності, якими методами виховуватиметься або долатиметься.

У ході третього етапу здійснюється активне самовиховання, яке передбачає зміну себе й обставин шляхом саморегуляції діяльності, поведінки, включаючи самовправи й самоконтроль.

На четвертому етапі відбувається оцінка результатів самовиховного процесу, інтенсивно працюють програми: «Яким я був», «Яким я є», «Я в майбутньому», «Я і самовиховання». Після чого підлітки планують наступний цикл самовиховання, проте на новому рівні та з іншим змістом. Слід зауважити, що таке виділення етапів роботи над собою умовне, часто вони переплітаються один з одним, проте завжди існують [1–2].

Аналіз теорії і практики організації самовиховання підлітків дозволив зробити висновок, що цілеспрямована й систематична робота над собою позитивно впливає на всі сфери особистості. Зокрема в інтелектуальній сфері особистості підлітка під впливом самовиховання відбувається формування моральних ідеалів, принципів та норм поведінки. У мотиваційній сфері – формування правомірності та визначеності ставлення до моральних норм; співвідношення суспільних та особистих інтересів; прагнення досягти ідеалів; правдивості; моральних установок; мети та сенсу життя; адекватного ставлення до своїх обов'язків; потреби у встановленні контактів з іншими. В емоційній сфері – формування відповідних моральних переживань, пов'язаних з нормами чи відхиленнями від них, ідеалів. У вольовій сфері – формування морально-вольових потягів до реалізації моральних вчинків. У предметно-практичній сфері – розвиток здатності здійснювати моральні вчинки, проявляти сумлінне ставлення до дійсності; уміння оцінювати власну поведінку та поведінку інших у відповідності до чинних соціальних норм. У сфері саморегулювання – формування свідомого морального обґрунтування

вибору, а саме: сумління, самооцінки, самокритичності, уміння співвідносити власну поведінку з поведінкою інших, добропорядності, самоконтролю [7, с. 234]. Зазначені зміни в розвитку особистості підлітка вказують на значний потенціал самовиховання як засобу профілактики девіантної поведінки. Вони сприяють зміцненню фізичного, психічного та соціального здоров'я особистості, забезпечують її опір негативному впливу чинників соціальної та природної сфери.

Утім підлітки, у силу своїх вікових особливостей, не можуть самостійно скеровувати процес самовиховання, який найчастіше визначається в цьому віці зовнішніми безпосередніми ситуаціями і його характеризують як ситуативний. Тож, саморозвиток особистості підлітка, його поетапний рух до довершеності, досконалості потребує кваліфікованого педагогічного спрямування.

Науковці вказують на необхідність підтримки педагогом прагнення підлітка до самовдосконалення, вияву ним поряд з вимогливістю довіри й поваги, створення умов для формування волі, сприяння формуванню ціннісного ставлення до себе як важливої умови самовиховання [3, с. 796]. Під час організації самовиховання підлітків педагог виступає в якості наставника, який, окрім своїх професійних обов'язків щодо навчання і виховання школярів, здійснює педагогічну діяльність, спрямовану на створення позитивного самовиховного середовища в учнівському колективі, залучення учнів до самовиховання, формування в них необхідних умінь, навичок, мотивації до самовдосконалення, надання ефективної психолого-педагогічної підтримки, допомоги в здійсненні контролю за досягненнями в цьому процесі [10, с. 134].

Основою педагогічного керівництва самовихованням є спеціально дібраний зміст, який базується на індивідуальних і вікових потребах та втілюється в програмі самовиховання. Важливим є також оптимальний вибір методів, прийомів та організаційних форм педагогічного впливу. На нашу думку, у роботі з підлітками ефективними будуть такі: етична бесіда, усний журнал, перегляд та обговорення книг і кінофільмів, написання творчих робіт, конкурси, диспути, лекції, психолого-педагогічні практикуми, тренінги, прийом мобілізації внутрішніх сил підлітка на виконання завдання, активізація цільової установки, контрастність, стимулювання особистісної гідності підлітка, вимоглива довіра та ін.

Спираючись на внутрішні стимули самовиховання, педагог може використовувати систему засобів (обов'язок перед колективом, статус у референтній групі, різні види звітів, змагання з товаришами тощо), які спонукатимуть підлітка працювати над собою. Головне, щоб слово педагога поєднувалося з вимогливим самоствавленням підлітка, з самокритичною оцінкою ним своїх вчинків, усвідомленням недоліків, бажанням позбутися їх [3, с. 796].

Ефективність роботи з організації самовиховання школярів залежить

від її системності та структурованості. Науковці наголошують на тому, що планомірне й систематичне навчання школярів основ самоорганізації особистості, їх активне залучення до процесу самовиховання дає значний педагогічний та превентивний ефект:

- активізує всі види діяльності та спонукає виявляти зустрічні зусилля стосовно свого навчання, виховання й розвитку, що сприяє підвищенню успішності, дисципліни, організованості тощо;
- сприяє ефективному самопізнанню, самовизначенню, самореалізації;
- формує високе почуття відповідальності за власну поведінку, що оптимізує соціалізацію особистості, виробляє правильну самооцінку, привчає до рефлексії та передбачення, самоконтролю поведінки;
- прискорює формування головного чинника розвитку особистості – суб'єктного (завдяки цьому людина повною мірою використовує для самовдосконалення всі особистісні ресурси);
- знімає з учнів властивий їм опір педагогічному впливу ззовні, роблячи їх самокритичними та сприйнятливими до педагогічних вимог, що автоматично прискорює цивілізований розвиток;
- надійно запобігає здійсненню неповнолітніми злочинів та правопорушень;
- суттєво полегшує працю вчителя, соціального педагога, звільняючи від постійного й неприємного обов'язку підганяти, контролювати, примушувати дітей учитися, правильно поводитися;
- надає можливість педагогові швидше й точніше виявляти індивідуальні особливості дітей та більш ґрунтовно керувати якістю навчання й розвитку кожного з них [6, с. 49–50].

Висновки і перспективи. Отже, самовиховання є невід'ємним складником розвитку особистості й одним з ефективних засобів профілактики девіантної поведінки. Самовиховання допомагає підлітку краще зрозуміти себе, оцінити свої можливості, впоратися з лінню, побороти погані звички, сприяє ефективному засвоєнню норм і правил життя, спрямовує на самостійний та свідомий вибір майбутнього життєвого шляху, активно відмовляючись від тих різновидів поведінки, що провокують конфлікт із соціумом.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Додаткового наукового пошуку потребують питання підготовки педагогічних кадрів до організації самовиховання підлітків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Главацька О. Л. Основи самовиховання особистості: навчально-методичний посібник / О. Л. Главацька. – Тернопіль, 2012. – 206 с.
2. Грищенко С. В. Самовиховання особистості : монографія / С. В. Грищенко. – Чернігів : Чернігівський державний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2009. – 252 с.

3. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
4. Кочетов А. И. Актуальные проблемы педагогики : спецкурс для студентов-выпускников педагогических институтов / А. И. Кочетов. – Рязань : Рязанский государственный педагогический институт, 1971. – 281 с.
5. Кочетов А. И. Как заниматься самовоспитанием / А. И. Кочетов. – Минск : Вышэйшая школа, 1991. – 287 с.
6. Кудрик Л. Самовиховання у школі: стан і перспективи / Л. Кудрик, Ю. Сурмяк // Педагогічна думка. – 2011. – № 2. – С. 44–54.
7. Лобанова С. Соціально-психологічні аспекти роботи з підлітками, схильними до девіацій: навч. посібник / С. Лобанова, Л. Калашнікова. – К. : Каравела, 2012. – 368 с.
8. Савчин М. Вікова психологія : навчальний посібник / М. В. Савчин, Л. В. Василенко. – К. : Академвидав (Альма-матер), 2005. – 360 с.
9. Сухомлинський В. О. Виховання і самовиховання : Вибрані твори : в 5 т. / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. Школа, 1977. – . – Т. 5: Статті. – 1977. – С. 229–239.
10. Удич З. І. Дефініція «наставник» в контексті розв'язання проблеми організації самовиховання старшокласників / З. І. Удич // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: // Зб. наук. праць. – Вип. 31 / Редкол. : В. І. Шахов (голова) та ін. – Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2010. – С. 130–135.